

УДК 821.161.2 Вовк

Ольга Смольницька

**КУЛЬТУРНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛІРИЧНОГО
ГЕРОЯ У ВИБРАНІЙ ПОЕЗІЇ ВІРИ ВОВК:
AESTHETICA INTERIOR**

*У статті проаналізовано проблему культурної самоідентифікації з позиції релігії на прикладі поезії української письменниці в Бразилії Віри Вовк. Уперше виокремлений такий чинник самозбереження ментальності, як *aesthetica interior* (внутрішня естетика). Конкретизований і розвинутий тип ліричного героя (*homo religiosus*) письменниці.*

Ключові слова: Віра Вовк, ідентичність, *homo divinans*, *aesthetica interior*, феномен прекрасного, містицизм, естетика духовного.

Smolnytska O.

**CULTURAL SELF-IDENTIFICATION
OF THE LYRIC HERO IN THE SELECTED POETRY
OF VIRA VOVK: AESTHETICA INTERIOR**

*The article analyzes the problem of cultural identity in the perspective of religion by the example of poetry of Ukrainian writer in Brazil Vira Vovk. Such factor of self-preservation mentality as *aesthetica interior* is given. The type of lyrical hero (*homo religiosus*) is concretized and developed.*

Key words: Vira Vovk, identity, *homo divinans*, *aesthetica interior*, phenomena of beautiful, mysticism, aesthetics of spiritual.

Смольницкая О.

**КУЛЬТУРНАЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛІРИЧЕСКОГО
ГЕРОЯ В ИЗБРАННОЙ ПОЭЗИИ ВЕРЫ ВОВК:
AESTHETICA INTERIOR**

*В статье проанализировано проблему культурной самоидентификации с позиции религии на примере поэзии украинской писательницы в Бразилии Веры Вовк. Впервые выделен такой фактор самосохранения ментальности, как *aesthetica interior* (внутренняя эстетика). Конкретизирован и развит тип лирического героя (*homo religiosus*) писательницы.*

© Ольга Смольницька, 2016

Ключевые слова: *Вера Вовк, ідентичність, homo divinus, aesthetica interior, феномен прекрасного, мистицизм, естетика духовного.*

Інтерес до інтуїтивного пізнання, очищеної свідомості та, як наслідок таких пошуків, – прагнення повернутися до стану синкретичного мислення, був притаманний кінцю XIX – початку XX ст., а далі відновлювався в певні періоди, у тому числі у другій половині XX ст. і в XXI ст. Наукові праці Е. Тайлора, Л. Фробеніуса, Ф. Босаса, Л. Леві-Брюля, Дж. Фрезера, Б. Маліновського, Е. Дюркгайма, К. Леві-Строса та ін. по-новому переосмислювалися на різних етапах. Таким чином, гуманітарна сфера поєднувала в собі здобутки етнографії, філософії, історії, релігієзнавства тощо. Цей синтез виявлявся навіть у художніх творах: звернення до здобутків філософії, психології, естетики, антропології тощо надавали ліриці XX – XXI ст. наукової специфіки. Водночас окреслилася культуротворча функція поезії.

Ця ж тенденція стосується творчості В. Вовк (автонім Віра Лідія Катерина Селянська, Wira Selanski, 1926 р.н.), української письменниці в Ріо-де-Жанейро. В. Вовк є і письменницею (поетесою, прозаїком, драматургом), і науковцем, і критиком, і публіцистом, і перекладачкою, і художницею, і композиторкою, але найголовніша її функція – культуртрегер (представлення України в Бразилії). З огляду на багатоаспектну творчість В. Вовк, у статті розглянуто основні особливості новітньої поезії авторки.

Характеризуючи власну культурну ідентичність В. Вовк, слід зазначити, що сама письменниця не вважає слушним ділити українську літературу на так звану «материкову» і «зарубіжну» чи «діаспорну», про що неодноразово заявляла. Це помітно, зокрема, у її слові на Книжковому форумі у Львові (2003): «Ми, за кордоном України, такі самі українці як і Ви, і думаю, що не слід підкреслювати різниці. Мені не відомо, щоб поляки називали Міцкевича чи Словацького, чи Шопена «діаспорними поляками», хоч вони жили на чужині. Цікаво, чи римляни вважали Овідія «діаспорним поетом?»» [6, с. 70].

Тексти В. Вовк уже розглядали в літературознавстві (студії Н. Анісімової, О. Астаф'єва, Ю. Григорчук, І. Жодані, Т. Карабовича, І. Калинця, М. Коцюбинської, С. Майданської, Б. Рубчака, В. Шевчука та ін.), але змальовували в більшості випадків або творчість письменниці в контексті Нью-Йоркської групи, або звертали до конкретних питань – переважно прози; або ж поставали як

біографічні довідки (з огляду на цікавий і складний життєпис В. Вовк). Проте творчий стиль В. Вовк весь час еволюціонує, містячи елементи неоміфологізму, магічного реалізму, мерехтливої міфології тощо, часто химерно переплетені. У цьому аспекті цікаве питання самоідентифікації ліричного героя В. Вовк, змалювання його свідомості та підсвідомого на кількох культурно-регіональних рівнях: українському, бразильському та загальносвітовому.

Мета статті – аналіз ліричного героя поезій В. Вовк із погляду *aestheticae interior*. Відповідно до мети поставлено завдання:

1) здійснити класифікацію недосліджених іпостасей ліричного героя письменниці як носія релігійної свідомості;

2) означити дискурс народного християнства (релігійного дуалізму) як важливий чинник формування творчого світогляду авторки та її героїв;

3) порівняти словесний і образотворчий коди аскетизму, мучеництва та ін. на прикладі латиноамериканського мистецтва;

4) проаналізувати феномен *aestheticae interior* на прикладі візантійських джерел та інших духовних текстів, доступних В. Вовк.

Як зазначає Ю. Григорчук: «Релігійність як незмінну константу художнього світу цієї авторки відзначали чи не всі дослідники її творчості: від Григора Лужницького, Марії Овчаренко, Марти Тарнавської до сучасних: Дмитра Павличка, Ірини Жодані, Тетяни Ткаченко, Надії Грицик. Не оминув увагою цей факт і польський учений Тадеуш Карабовіч» [7, с. 231–232]. Далі дослідниця виокремлює у творчості В. Вовк такий тип героя як *homo religiosus*. Це твердження можна розвинути.

Так, ліричний герой (і героїня) письменниці – це часто *homo divinans* (людина магічна). Термін уживався у першій половині XIX ст. Т. Данцел (Theodor-Wilhelm Danzel) – «*Der magische Mensch / Homo divinans*». Цей тип часто протиставляється «людині, що творить» (раціональній, *homo faber* [1, с. 506] – Х. Арендт, М. Шелер), оскільки остання технологізовано контролює світ, тобто за допомогою штучних знарядь. Отже, *homo divinans* – людина чиста, синкретична, інтуїтивна, «мітотворча» (термін В. Вовк). Забобонність, залежність від ритуалу, з одного боку, повніше розкриває сутність, специфіку такого типу, а з іншого – у гіпертрофованому стані додає людині негативних рис. Також ліричний герой В. Вовк залежить від тотему, функції якого надає предметам, особисто сакральним для нього (це вінок, рушник, писанка, намисти́на, ікона, статуетка святого чи святої тощо).

Homo divinus у В. Вовк – це представник гуцульського і бразильського світів, але часто й інтелектуал, що має досвід католицького містицизму. Освіченість, ерудиція, мандрівний досвід поєднуються з усвідомленням свого архаїчного коріння, причому первісні гени розв'язують проблему пізнання світу, обоження. Цей досвід нагадує шаманський, але водночас і подвижницький (аскетичний – відомих святих). Звідси апелювання до Біблії, апокрифів, легенд, бувальщин, вірувань, міфів різних народів.

Для кращого розуміння складного феномену ліричного героя В. Вовк слід окреслити особливості релігійного дуалізму (двовір'я, народного християнства) – явища, представленого в авторки на українському і бразильському матеріалі.

Окрім народного християнства (в зарубіжному дискурсі – Folk Religion, або, конкретніше, – Folk Christianity), виокремлюють також народний іслам (Folk Islam), народний індуїзм (Folk Hinduism), навіть Chinese Folk Religion (регіон Китаю, Тайваню тощо), тобто синтез офіційної доктрини з народними міфами чи їхніми елементами (міфологемами, міфемами), легендами, забобонами, обрядовістю, шаманськими культурами та ін. В англомовній науковій літературі окремо вирізняють народний католицизм (Folk Catholicism, причому конкретизується Roman Catholicism), але чомусь немає відповідника для народного православ'я, хоча про сам візантійський обряд, звичайно, є дослідження. Це підтверджує факт, що народне православ'я більше проаналізовано в слов'янських студіях, де така реалія питома.

Німецький відповідник народному християнству – der Volksglaube, що дослівно – «народна віра», оскільки der Glaube означає «віра», «вірування», і має синонімом Religion. Корінь Folk – наявний у термінах іншими мовами – наприклад, скандинавськими. Ці дефініції дослівно перекладають як «народна віра». Аналогічно термін «народна релігія» (або «релігійність») сконструйований в іспанській і португальській мовах: у першому випадку – Religiosidad popular, у другому – Religiosidade popular. Окремо називають Cristianismo popular (португальськ.), тобто народне християнство, а також бразильський католицизм (або католицизм у Бразилії) – O Catolicismo no Brasil. Український термін «традиційна (народна) релігія» збігається з польським Religia naturalna (як і взагалі слов'янськими формулюваннями).

Образотворчий характер українського двовір'я (біблійні герої вбрані в народні строї та навіть антропологічними типажами нагадують українців) логічно зумовлений історичними причинами

(про що стверджувала сама В. Вовк, характеризуючи емігрантські ікони у Бразилії). Наприклад, у живописі та скульптурі доби Відродження героїв Біблії (як Адам і Єва, Давид і Вірсавія та ін.), святі, апостоли часто зображають у традиційному на той час європейському вбранні – прикладом можуть бути картини Рембрандта. Це було загальною тенденцією доби. Аналогічно – образи античних або біблійних персонажів, писані з конкретних людей (у тому числі для сакрального мистецтва), – невід’ємна риса в різних країнах, незалежно від конфесії (католицизм, православ’я, протестантизм) періоду Відродження та бароко.

В. Мильков і Н. Пилюгіна формулюють специфіку релігійно-філософського (а відтак, і мистецького, літературного) сприйняття Київської Русі періоду прийняття християнства, називаючи таку тенденцію «православно-язичницький двовірний синкретизм» [8, с. 265] (тут і далі переклад із російської наш. – О. С.). Аналогічно можна виокремити католицько-язичницький двовірний синкретизм. Але саме киеворуський феномен гідний уваги у випадку аналізу окремих творів В. Вовк – зокрема, її містерії «Іконостас України», де фігурують слов’янські боги київського пантеону.

Згадані дослідники підкреслюють те, що елементи язичництва не були механічно «накладені» на християнський шар свідомості: у східних слов’ян це відбувалося складніше [8, с. 265]. Так само – у народному католицизмі: християнським персоналіям можуть відповідати складні за функціями язичницькі духи чи божества.

Інший аспект – бразильське двовір’я – як складний феномен неодноразово постає в полі досліджень. Так, Брітні Тіл-Кріббс (Britney Teal-Cribbs), дослідниця афро-бразильської релігії 1920 – 1930-х рр. періоду диктатури Жетуліу Варгаса, зазначає: «... індивідуальність афро-бразильців і афро-бразильські релігії змагалися за законність системи, яка не цілком відновилася після скасування рабства...» [9, с. 2] (тут і далі переклад з англійської наш. – О. С.), і називає бразильську релігію «символом того, що означає бути бразильцем» [9, с. 2]. Отже, і у випадку української еміграції, і у випадку корінних бразильців саме релігія відіграє роль ідентифікату, національної та культурної ідентичності.

Пізнання втаємниченого досвіду за допомогою екстазу (під яким у В. Вовк розуміється, у тому числі, і творчість) дає підставу віднести ліричного героя авторки і до homo ecstaticus (людини екстатичної).

Модель життя або легенди про аскетизм передбачає втечу героя від спокус світу, тобто мирського. У творчості В. Вовк це імплі-

цитно виявляється в байдужості до матеріальних благ (водночас у творах помітна важлива роль естетичної насолоди від витворів мистецтва, але це не розглядається як прив'язаність до земного), а також прагненні ідентифікації з улюбленим святим (наприклад, св. Франциском Ассізьким) чи взагалі видатною постаттю.

У випадку ліричного героя В. Вовк спостерігається такий феномен як *aesthetica interior* – за визначенням візантолога В. Бичкова, «*інтер'юрна (внутрішня) естетика*, яка виникла в середовищі візантійського чернецтва, або ж естетика аскетизму» [4, с. 92]. Як пояснює дослідник далі: вона «має свій об'єкт не зовні, але в глибинах духовного світу самого суб'єкта» [4, с. 92]. Звичайно, щодо В. Вовк слід стверджувати не так категорично (оскільки досвід чернецтва в її творчості не провідний), але сама *aesthetica interior* виразно притаманна творчому суб'єкту. Матеріальні речі світу, пізнавані ліричним героєм і героїнею, в іншій площині містичного досвіду (іншому вимірі: потойбіччі, раю тощо) постають оновленими, позначеними неземною красою, що стоїть понад особистісним чинником. Це помітно в поетичних і прозових творах В. Вовк, де, зокрема, закодована інакшість естетики райського саду. Таким чином, твори В. Вовк виконують сотеріологічну функцію.

Отже, мистецтво для В. Вовк – це естетика духовних прозоринь, а також осяянь і просвітлень. Рефлексії розв'язуються завдяки гармонійному поєднанню з досвідом попередніх поколінь та відкриттям божественного. Лірична героїня В. Вовк відчуває дисонанс від технологізації, утилітаризму нового світу, катастроф ХХ і ХХ ст., трагедій окремих особистостей, проте релігійний і міфологічний аспекти дозволяють їй сублимувати свої рефлексії. Страждання поєднуються з профетичністю.

Говорячи про самоідентифікацію ліричного героя, слід зауважити, що В. Вовк змальовує гармонійний пошук на тлі катастроф. Ні сама авторка, ні її герої (навіть негативні) не втрачають власного культурного коду. Це помітно навіть у стилі творів В. Вовк: вона принципово вживає не лише рідні їй гуцульські діалектизми (оскільки до 1939 р. виховувалася в гуцульсько-бойківському оточенні), але й рідкісну, питому лексику; бразильські реалії В. Вовк згадує, проте не вживає американізмів (у прозі наводить подекуди німецькомовні та ін. цитати, але це не стосується поезії) і навіть не експериментує з макаронічною мовою. Її текст модерний і класичний водночас, але в цьому й полягають його складнощі.

Інше питання – чуттєвий аспект лірики В. Вовк. На відміну від середньовічних і ренесансних джерел, авторка чуттєвістю не захоплюєть-

ся, хоча елементи атрибутів святих (як жарот св. Лаврентія) у її творах наявні – але як ілюстративний матеріал мучеництва сучасної людини.

Поширене твердження, що чуттєвість (у тому числі апелювання до насильства) притаманна саме католицизму, причому і в мистецькому ключі. Проте варто звернутися до раних східних практик – наприклад, до житій ранньовізантійських аскетів. З одного боку, самовиснаження – це, за словами В. Бичкова, «традиції східних бузувірських культів, які довго зберігалися в середовищі східного чернецтва, хоча й не мали особливої популярності» [4, с. 102]. (Прикладом такого аскетизму можна вважати життя Івана Вишенського). Водночас візантійське мистецтво й пізнішого періоду (IV – початок V ст.) могло ґрунтуватися на показі мучеництва, причому естетизації страждання, натуралізму. Так, амасійський єпископ Астерій (або святий, чи митрополит Астерій, умер 410) описував мучеництва св. Євфимії (Всехвальної, Халкідонської) на побачених ним картинах. Зокрема, там був епізод катування святої – виривання їй «перлистих зубів» [3, с. 406], причому автор спогадів наголошував на ілюзорній подібності намальованих крапель крові до реальних [3, с. 406] (аналогічно мотив національного мучеництва в численних творах В. Вовк: стилі, але зримі описи). Прекрасна дівчина, зображена на картинах, контрастувала із тим, наскільки садистично над нею чинили наругу, проте саме в цьому полягав принцип естетизації тодішнього мистецтва. Іншими словами, митці досягали того, що зображені катування не спотворювали об'єкт, а навпаки – викликали інші емоції у глядачів (жалість, релігійне замилювання тощо, але не відразливі переживання). Те ж саме можна сказати про зображення інших мучеників, причому і в подальших стилях та напрямках мистецтва (наприклад, іспанському живописі).

Принцип творчості В. Вовк буде зрозумілим ще більше, якщо врахувати тенденції латиноамериканського мистецтва ХХ ст. (особливо першої половини), причому образотворчого. Цей вибір зумовлений інтермедіальністю творчості письменниці, тобто залученню нею символів, знаків, образів, архетипів, емблем, мотивів тощо з інших сфер мистецтва: живопису, графіки, скульптури, кінематографу, музики тощо. Так, мексиканська культура (знана В. Вовк) має принципи, подібні до вищеописаних. С. Ейзенштейн, аналізуючи мистецтво особисто знайомого йому живописця і графіка-мураліста Хосе Клементе Ороско, писав про поєднання трагічного і життєствердного, граничного у своєму натуралізмі:

«... наче натикаєшся на анатомічний атлас хвороб і потворностей – святий Франциск цілує прокаженого» [10, с. 237], і далі продовжує, описуючи захват глядачів, «які не менш ніж я залюблені в красу, що переходить у жорстокість, і в жорстокість, що вибухає найвеличнішою красою, я бачив чимало глядачів, які тремтячи шукали *обкладинку* цього «атласу», щоб *закрити* його, щоб піти від чарівливої сили тяжіння цих моторошних сторінок...» [10, с. 237]. Це дає підставу автору спогадів стверджувати про особливість фресок Ороско: «... він змушує стіну кров'яніти справжніми виразками, подряпинами і ранами, у які можна занурити персти» [10, с. 237]. Отже, це принцип католицького мистецтва. Водночас подібне можна знайти в язичницькій спадщині (наприклад, індіанців) та давньовізантійській іконографії.

Такий самий принцип у творів В. Вовк, причому навіть і в тих, які на перший погляд не присвячені релігії. Описана вище візантійська тенденція дає підставу для продовження подібного опису новомучеників (або звичайних людей, постраждалих і тому певною мірою наділених статусом мучеників) уже в XX і XX ст.

Наскрізним мотивом творчості В. Вовк постає прагнення обоження, підкріпленого досвідом святих (відображеним у життях – наприклад, згадуваних письменницею Франциска Ассізького, Єлизавети Тюринзької та ін.), у зв'язку з чим можна згадати «Наслідування Христа» («*De imitatione Christi*») св. Томи Кемпійського. Також лірична героїня В. Вовк проходить ініціацію завдяки ідентифікації з Дівою Марією, про що свідчить виразний маріологічний аспект творів авторки.

Неоміфологічний аспект лірики В. Вовк спостерігають і в синтезі суто монотейстичних (причому пов'язаних з канонами) понять із елементами національного несвідомого, утіленого в матеріальній культурі. Це сприяє зміцненню самоідентифікації *homō migrans*. Так, вірш «Душа» має кінцівку, яка і несподівана, і водночас очікувана – згідно з принципами неоміфологізму і магічного реалізму: «Висока душа – перлівниця / Зі скритою перлиною / У передогрі вічності / *Бажася стати / Краснописом на писанці*» (курсив наш. – О. С.) [5, с. 12]. Писанка (як і рушник, намисто, гердан, пацьорка, перстень, ікона...) постає частим символом у творчості В. Вовк.

Дотичними до міфічної інтерпретації тіні є вірші В. Вовк, присвячені сновидінням. Верлібр «Сни» побудований на переліку місць, знаних авторці, причому ці топоси постають як символи і

міфологеми, водночас не втрачаючи своєї реальності: «Перегородом, мої сні блукають / Мармуровими печерами Патагонії, / Угорно спускаються в підземелля Ганг-Сон-Дунг, / Ідуть на прощу до Гайдану в Тибеті, / Бувають гостями в Йонгбулянгані...» [5, с. 18]. Деталь народного католицизму помітна в наступній строфі: «Взагалі мої сні – цікаві: / Люблять ходити пішки / Дамаском, Біблосом, Єріхоном, / Спинатися кахляними сходами / До чорної Богородиці Монсеррату, / І спускатися сходами до Гангеса в Бенаресі» [5, с. 18] (курсив наш. – О. С.). Чорна Богородиця з Монсеррату – типовий приклад народного католицизму, частий тип скульптури в католицьких осердях.

Отже, можна стверджувати про загальний давній принцип зображення естетичного в мистецтві та релігії – причому як тяглість це стосується творчості В. Вовк.

У В. Вовк зображені як праведники, так і обтяжені гріхом персонажі, що часто покують свої гріхи (цікаво, що це стається під час видіння або зустрічі з божеством). Чистота помислів у героїв письменниці зумовлює їхню приналежність до кількох світів (у чому можна вбачати відлуння шаманізму). Це люди з подвійним (внутрішнім) зором. Одна з дослідниць тематики фольклору, М. Ясинська, зауважує: «Праведність як умова візуального контакту з іншим світом співвідноситься з уявленням про те, що гріх засмічує очі й спотворює зір» [11, с. 112] (про це створені численні бувальщини, легенди й апокрифи в різних народів). Ліричний герой (або героїня) В. Вовк може бути як праведником, так і бонвіваном, бретером, циніком, грішником, або ж розчарованим у земних насолодах, водночас – естетом; структура цієї особистості дуже багатогранна. Численні біблійні алюзії – наприклад, асоціації з Марією Магдалиною, або з багатим юнаком у Євангелії (Мт. 19: 16 – 30), або з різними героями, розкаяними грішниками – підтверджують це.

Цю ж тенденцію (розвинуту або вибірково, або на інших рівнях) можна вбачати у творчості деяких латиноамериканських авторів ХХ ст. – наприклад, мексиканського поета Октавіо Паса, чий метод відзначався різноманітністю: зверненням до сюрреалізму, культур стародавньої Мексики, Азії, творів Хуани Інес де ля Крус, праць К. Леві-Строса тощо [2, с. 10]; або ж еквадорського поета Хорхе Каррери Андраде; схожі мотиви можна вбачати навіть у нелатиноамериканських митців, причому й не письменників – як-от художниці (представниці магічного реалізму) Джорджії О'Кіф (США), та ін. Це питання вимагає ширшого розкриття.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що феномен *aestheticae interior* є одним із чинників формування та закріплення релігійної, культурної та національної самоідентифікації ліричного героя В. Вовк, який постає багатоплановою індивідуальністю, проте його позірна готовність уміщувати у своє несвідоме архетипи, міфами, міфологеми, есеми та інші складники різних культур (не споріднених з українською) насправді означає не асиміляцію, не втрату власної ідентичності, а вміння знайти спільні основи в різних елементах, вкладання їх у рідну систему українських архетипів. Релігійна принциповість ліричного героя та самої письменниці є необхідним складником виживання – духовного та фізичного – на іншому континенті.

Література:

1. American Anthropologist. – № 71. – 1969. – Р. 506.
2. Борщевський С. «Зрозуміти вірш – значить, насамперед його почути» / Сергій Борщевський // День. – 2014. – 9 квітня (№ 64). – С. 10.
3. Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aethetica: В 2-х тт. – Т. 1. – Раннее христианство. Византия. – М. – Спб. : Университетская книга, 1999. – 575 с. – (Российские Пропилеи).
4. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики / Виктор Васильевич Бычков. – К. : Путь к истине, 1991. – 407 с.
5. Вовк В. Будова / Віра Вовк. – Ріо-де-Жанейро : Contraste, 2015. – 84 с. : іл.
6. Вовк В. Мережа / Віра Вовк. – Львів : БаК, 2011. – 152 с.
7. Григорчук Ю. Релігійні мотиви в творчості Віри Вовк і Яна Твардовського / Юлія Григорчук // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 56. – Ч. 2. – С. 231 – 232.
8. Мильков В. В., Пилюгина Н. Б. Христианство и язычество : проблема двоеверия / В. В. Мильков, Н. Б. Пилюгина // Введение христианства на Руси/Ин-т философии АН СССР ; Отв. ред. А. Д. Сухов. – М. : Мысль, 1987. – С. 265.
9. Teal-Cribbs B. (2012) Afro-Brazilian Religious Suppression in 1920s and 1930s Rio de Janeiro / Britney Teal-Cribbs // Department of History Capstone paper, Western Oregon University. – Р. 2.
10. Эйзенштейн С. Хосе Клементе Ороско – Диега Ривера – Давид Альфаро Сикейрос / Сергей Эйзенштейн // Эйзенштейн С. Словесные портреты. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2016. – С. 237.
11. Ясинская М. В. Визуализация невидимого: способы контакта с иным миром / М. В. Ясинская // Славянский и балканский фольклор. Виноградье. [Вып. 11]. – М. : Индрик, 2011. – С. 112.